

Studying the structure and function of the endowments of the tomb of Sheikh Safi al-Din Ardebili

Masumeh Dorsar¹

Abstract

The tomb of Sheikh Safi al-Din Ardebili, as one of the most important religious and cultural centers of Iran, has numerous endowments that have played a key role in its economic, social, and cultural sustainability. The importance and sanctity of this tomb has led to various gifts and offerings being collected in this complex over the years. After the Safavid dynasty came to power, the value and importance of this monument increased, but with the fall of the Safavid dynasty, the attention and care of the Iranian kings to this monument decreased. This article aims to examine the structure and function of these endowments, examines the types of endowments, the role of the leaders and trustees in the administration and exploitation of the endowments, and also the effects of these endowments on society. This research was conducted using a descriptive-analytical method and based on library data. The findings show that the endowments of Sheikh Safi's tomb were not only effective in terms of economy and financial resources, but also in terms of social and cultural aspects, and the proper management of the endowments by the leaders and trustees has led to the continuation of the tomb's activities and the preservation of its position in society.

Keywords: Endowments, Sheikh Safi's tomb, Ardabil, mentors, trustees

1- PhD Graduate, Department of History and Archaeology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: masumehdorsar@iau.ac.ir
Date received: 02.11.2025, Date of accepted: 06.12.2025

Introduction

Sheikh Safi al-Din Ardabili (735-650 AH) was a prominent mystic and founder of the Safavid order, whose monastery in Ardabil became one of the main centers for training disciples and promoting mystical teachings in the 8th to 10th centuries AH. After the establishment of the Safavid state by his descendants, the tomb became known as the center of religious and spiritual legitimacy of the state, and with the support of the Safavid kings, a series of extensive endowments were formed for it. These endowments have been one of the main pillars of the stability and development of this center. Endowments, as an economic and social institution, have played a key role in providing financial resources for the shrine and supporting cultural, religious, and charitable activities.

The study of endowments and their role in the cultural and social life of Islamic Iran has a long history in historical, social, and architectural research. However, most of these studies have examined the endowment system in Iran in general, and few studies have specifically addressed the structure and function of endowments in a specific religious institution such as the tomb of Sheikh Safi al-Din Ardebili. It is not possible to study the endowments of Sheikh Safi's tomb and its spiritual and administrative organization without considering the historical, political, and cultural context of the Safavid era. To better understand this complex system, it is necessary to refer to numerous historical studies and sources that have examined the social, judicial, and architectural dimensions of the Safavid era. Referring to these sources shows that although each of these works has shed light on a part of the historical reality, no comprehensive research has been conducted to date that simultaneously examines the structure, role, and function of the endowments of Sheikh Safi's tomb in its historical and organizational context. Therefore, the present study, using previous studies, research sources, and travelogues, attempts to present a coherent picture of how the endowments of this monument were formed, organized, and functioned, and to represent the link between the leaders, trustees, and the endowment structure in an analytical framework. Accordingly, the main research questions are: How was the organizational and legal structure of the endowments of Sheikh Safi's tomb formed? What was the role of the leaders and trustees in the continuity and functioning of these endowments? What impact have the tomb's endowments had on cultural, economic, and social sustainability? The research hypothesis is that the endowments of Sheikh Safi's tomb, beyond its economic function, have a social and cultural role, and its organizational system is based on the interaction between religious authority and executive efficiency. The aim of the research is to extract the relationships between the structure of endowments, their function, and the role of trustees and mentors. In summary, the study of the endowments of Sheikh Safi's tomb, beyond a historical study, is a reflection of the connection between religion, society, and economy in Iranian history. The institution of endowment in this complex has served as a foundation for cultural, social, and economic sustainability and is an example of the indigenous mechanism of managing religious resources in Iranian-Islamic civilization.

Method

In terms of methodology, this research is of a qualitative, historical-analytical type. The data were collected and analyzed through the examination of multiple sources.

Findings

The mentors and their role in the developments of Sheikh Safi's tomb: In summary, it can be said that the mentors, as spiritual and religious leaders in the Sheikh Safi monastery, were responsible for the religious, moral, and social guidance of the followers. Their role in the Sheikh Safi shrine went beyond spiritual guidance and included overseeing endowments and utilizing resources. They ensured that the income from endowments was spent for religious and social purposes by overseeing the proper implementation of endowments. The elders also played the role of educational and cultural advisors and supervisors. This means that a portion of the endowment resources were allocated for education, the establishment of libraries, and the support of cultural activities. Hence, these combined roles of the leaders strengthened the shrine both financially and in terms of maintaining its social legitimacy and prestige.

Types of endowments of Sheikh Safi's tomb and their use: The endowments of Sheikh Safi's tomb can be divided into two categories: movable and immovable endowments. Since this tomb belonged to the ancestors of the Safavid dynasty, the kings of this dynasty paid special attention to expanding and making it more luxurious. Therefore, many exquisite works were donated to the tomb of Sheikh Safi. The largest and most valuable movable wealth of Sheikh Safi's tomb was gold and silver that Shah Abbas I had donated to the tomb out of love and devotion to his great ancestor Sheikh Safi (Khamushi, 2009: 74-75). Royal and popular endowments, along with various kinds of vows and alms, and financial contributions from disciples and their countless endowments to Sheikh Safi's monastery, always provided the financial strength of the monastery, so that the monastery was always striving to support the vast mass of poor people (Jafarian, 2008: 72).

Trustees of endowments and their functions: During the Safavid period, the administration of endowment affairs was entrusted to one of the elders who had both a spiritual and a civil and administrative aspect. The administrators of the endowments were called Sadr, Minister of Endowments, and Mustofi of Endowments (Shahabi, 1964: 10). The Safavid kings themselves were at the head of the administration of the endowments of the Sheikh Safi tomb, so that the king's representative, as the trustee, performed the duties of managing the affairs of the tomb and its endowments. Among the most important trustees in Ardabil, we can mention Sheikh Abdal Zahedi, his brother Sheikh Sharif Bek, and Morteza Qoli Khan Qorchi Bashi (according to Azin, 2004: 80). In general, it can be said that the trustees, as the executive agents of the endowments, were responsible for supervising the proper utilization of the endowment resources. They have played an important role in preserving and developing endowments by efficiently managing the endowment's financial and property resources, monitoring service performance, and providing regular reports to the leaders and the community.

Conclusion

An examination of the structure and function of the endowments of Sheikh Safi's tomb shows that this religious and cultural center was one of the most active historical institutions in Iran, not only from an economic perspective, but also from a social and organizational perspective. Historical analysis shows that the endowments of this tomb were not merely a financial tool for maintaining a religious complex, but rather a platform for the continuation of the cultural, educational, and social life of Ardabil. The structure of the tomb's endowments was a combination of financial, property, and service resources,

each of which played a specific role in the dynamics of this system. Financial endowments were dedicated to covering daily expenses and holding religious ceremonies. Real endowments, such as land and agricultural properties, were considered a source of stable income. Service endowments were also dedicated to ensuring public welfare, cultural development, and supporting vulnerable segments of society. This structure allowed the shrine to remain not only financially independent, but also to withstand economic and political crises. In addition to this material structure, the human factor also played a decisive role. The elders, as spiritual and intellectual leaders, were the link between the endowments and the spiritual goals of the shrine. Relying on their religious status, they supervised how resources were used. The religious leaders, in fact, elevated the institution of endowment from a purely economic system to a moral and social system in which spirituality and organizational planning were present at the same time. On the other hand, there were the trustees of the endowments, who were responsible for the executive and administrative role of the endowments. They were responsible for maintaining documents, handling the properties, supervising the economic performance, and covering the expenses of the shrine. In fact, the leaders were responsible for the supervisory and religious aspects, and the trustees for the executive and financial duties. From a historical perspective, the endowments of the Sheikh Safi tomb played an important role in establishing the power and legitimacy of the Safavids. Because through this tomb, the Safavids were able to create a kind of link between religious legitimacy and political authority. The endowments allowed the mausoleum to have economic independence without the need for court or government resources, and this independence paved the way for the continuation of the Safavid dynasty's social and religious influence even after their political decline. The endowment institution in this tomb established a kind of balance between religion, economy, and society, and for this reason was able to maintain its position over the centuries. This research shows that the endowments of Sheikh Safi's tomb have the potential to provide efficient models for the management of endowments and cultural centers in Iran in the future.

Bibliography

- Elvarios, Adam, (1984), *Travelogue*, translated by Hossein Kord Bacha, Tehran, Book Publishing House for Everyone.
- Anvar, Abdullah, (1993), *List of Manuscripts*, No. 2734/F, Tehran, National Library.
- Be Azin, Dariush, (2004), article on the endowments of Sheikh Safi's tomb, collection of articles of the Safavid conference in the history of Iran, edited by Maqsood Ali Sadeghi, Tabriz, Sotoudeh.
- Cambridge History of Iran; Safavid Period, (2011), translated by Timur Ghaderi, Tehran, Mahtab.
- Jamei, Buyuk, (1995), *A look at the historical buildings of Ardabil*, Tehran, scientific and cultural.
- Jafarian, Rasoul, (2008), *The Role of the Karaki Family in the Establishment and Continuation of the Safavid State*, Tehran, Alam.
- Jawaher al-Kalam, Abdul Aziz, (1932), *Iranian Libraries*, Bija, Ferdowsi Printing House.
- Jahangoshay Khaqan, (1985), by Allah Datta Motzar, Islamabad, Persian Research Center of Iran and Pakistan.
- Jahangir Mirza, (2005), *Modern History*, edited by Abbas Eqbal Ashtiani, Tehran, Alam.
- Hosseini Astarabadi, Seyyed Hossein bin Morteza, (1987), *History of the Sultanate from Sheikh Safi to Shah Safi*, with the help of Ehsan Ishraqi, Bi-jat, scientific.

- Hosseini Qomi, Mirza Ahmad bin Sharaf al-Din, (1970), Summary of the Chronicles, edited by Ehsan Eshraqi, Tehran, University of Tehran.
- Hakim, Mohammad Taqi Khan, (1987), Treasure of Knowledge: Historical Geography of Iranian Cities, edited by Mohammad Ali Saati and Jamshid Kianfar, Tehran, Zarrin.
- Khamushi, Leila, (2009), How objects were dedicated to the tomb of Sheikh Safi al-Din Ardebili and their entry into the National Museum of Iran, Endowment of Immortal Heritage, Year 17, No. 66.
- Rumloo, Hassan Bek, (1978), Ahsan al-Tawarikh, edited by Abdolhossein Navai, Tehran, Babak.
- Pirzadeh Abdal Zahedi, Hossein, (1972), Safavid Lineage, Tehran, Javad Iqbal Publishing.
- Samia, Mirza, (1989), Tazkirah al-Muluk, with Minorusky's comments, edited by Masoud Rajab-Niya, edited by Mohammad Dabir Siyaghi, Tehran.
- Seyyed Bankadar, Seyyed Masoud and Vahid Emami Juma, (2019), The status of objects and works belonging to the tomb of Sheikh Safi al-Din Ardabili from the Safavid period to the first Pahlavi period based on documents, Cultural History Studies; Research Journal of the Iranian History Association, Year 11, No. 44.
- Sivari, Roger, (2014), Iran in the Safavid Era, translated by Kambiz Azizi, Tehran, Markaz Publishing House.
- Shamloo, Wali Qoli bin Dawood Qoli, (1374), Al-Khaqani Stories, Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Shahabi, Ali Akbar, (1964), History of Endowment in Islam, Tehran, Ministry of Culture.
- Shirvani, Zain al-Abidin ibn Iskander, (Bita), Bostan al-Siyaha, Tehran, Sana'i.
- Safavid Scholars, (1984), edited by Yadollah Shokri, Tehran, Etelaat Publications.
- Flor, Willem, (2011), Judicial System of the Safavid Era, translated by Hassan Zandiyeh, Qom, Hawza and University Research Center.
- Mostofi, Hamdollah, (1983), Selected History, edited by Abdolhossein Navai, Tehran, Amirkabir.
- Mostofi, Mohammad Hossein, (1375), Zabdeh at-Tawarikh, edited by Behrouz Goodarzi, Tehran, Mahmoud Afshar Endowment Foundation.
- Yazdi Astrologer, Mulla Jalal al-Din Muhammad, (1987), Abbasid History or Mulla Jalal's Newspaper, with the help of Seifullah Vahidnia, Bija, Vahid.
- Mirkhwand, Amir Mahmoud, (1993), Iran in the time of Shah Ismail and Shah Tahmasp Safavi, Tehran, Afshar Endowment Foundation.
- Nakhjavani, Hossein, (1953), A decree from the Mongol period, Faculty of Literature, University of Tabriz, Fifth Volume, No. 27.
- Hamedani, Rashid al-Din Fadlallah, (1979), Biography of Rashidi's Thoughts, edited by Mohammad Taghi, Tehran, Tehran University Central Library Publications.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بررسی ساختار و کارکرد موقوفات بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی^۱

معصومه درسار^۲

چکیده

بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی، به عنوان یکی از مهمترین مراکز مذهبی و فرهنگی ایران، دارای موقوفات متعددی است که نقش کلیدی در پایداری اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی آن ایفا کرده‌اند. اهمیت و قداست این بقعه، موجب شد هدایا و نذورات مختلفی در طی سال‌ها در این مجموعه جمع‌آوری شود. پس از به قدرت رسیدن سلسله صفویه، ارزش و اهمیت این بقعه افزون‌تر شد، اما با سقوط صفویه از توجه و رسیدگی پادشاهان ایران به این بقعه کاسته شد. این مقاله با هدف تحلیل ساختار و کارکرد این موقوفات، به بررسی انواع موقوفات، نقش مرشدان و متولیان در اداره و بهره‌برداری از موقوفات و همچنین تأثیرات این موقوفات بر جامعه می‌پردازد. این پژوهش با روش تاریخی با رویکرد توصیفی - تحلیلی و بر پایه داده‌های کتابخانه‌ای انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که موقوفات بقعه شیخ صفی، نه تنها از جنبه اقتصادی و تأمین منابع مالی تأثیرگذار بوده‌اند، بلکه از جنبه اجتماعی و فرهنگی نیز مؤثر بوده‌اند و اداره صحیح موقوفات توسط مرشدان و متولیان، باعث تداوم فعالیت‌های بقعه و حفظ جایگاه آن در جامعه شده است.

واژه‌های کلیدی: موقوفات، بقعه شیخ صفی، اردبیل، مرشدان، متولیان

۱- درسار، معصومه (۱۴۰۴)، بررسی ساختار و کارکرد موقوفات بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی، فصلنامه مسکویه، دوره هفدهم، شماره سوم (پیاپی ۵۹)، تهران: ص ۷۷-۹۲.

۲- دانش‌آموخته گروه تاریخ، واحد خوی، دانشگاه آزاد اسلامی، خوی، ایران. پست الکترونیک: masumehdorsar@iau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۹

مقدمه

شیخ صفی الدین اردبیلی (۷۳۵-۶۵۰ ق.)، از عارفان برجسته و مؤسس طریقت صفویه بود که خانقاه او در اردبیل، در قرون هشتم تا دهم هجری، به یکی از مراکز اصلی تربیت مریدان و ترویج تعالیم عرفانی بدل شد. پس از تأسیس دولت صفوی توسط نوادگان او، این بقعه به عنوان مرکز مشروعیت دینی و معنوی دولت شناخته شد و با حمایت پادشاهان صفوی، مجموعه ای از موقوفات گسترده برای آن شکل گرفت. این موقوفات، یکی از ارکان اصلی پایداری و توسعه این مرکز بوده است. موقوفات، به عنوان یک نهاد اقتصادی و اجتماعی، نقش کلیدی در تأمین منابع مالی بقعه و حمایت از فعالیت‌های فرهنگی، مذهبی و خیریه داشته‌اند. شیخ صفی مریدان و پیروان بسیاری داشت که آنان در خانقاه گرد هم می‌آمدند و از دانش و فضایل شیخ صفی بهره‌مند می‌شدند. هم‌اکنون آن مکان به بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی معروف است و آرامگاه شیخ صفی و تعدادی از اهل خاندان وی می‌باشد. بخش اصلی بنا توسط جانشین و فرزند شیخ صفی، شیخ صدرالدین موسی احداث شد که شامل قسمت‌های مختلف می‌باشد. در زمان دیگر شاهان صفوی نیز، الحاقاتی به این بنا افزوده شد (حکیم، ۱۳۶۶: ۵۰). وی حامی فقرا و ضعفا بود و خانقاهش پناهگاه و مأمن مظلومان و محرومان بود. وی محبوبیت خود را نه تنها به آوازه‌اش در پرهیزگاری، معجزه‌گری و پیشگویی‌هایش، بلکه از اقتدار سیاسی و ثروتی که از راه موقوفات و هدایای فراوان حامیان و مشوقانش به دست می‌آورد، کسب کرد (تاریخ ایران کمبریج، ۱۳۹۰: ۱۱/۶).

مطالعه موقوفات و نقش آن‌ها در حیات فرهنگی و اجتماعی ایران اسلامی، سابقه طولانی در پژوهش‌های تاریخی، اجتماعی و معماری دارد. با این حال، بخش عمده‌ای از این مطالعات به بررسی کلی نظام وقف در ایران پرداخته و کمتر پژوهشی به طور خاص، ساختار و کارکرد موقوفات در یک نهاد مذهبی خاص مانند بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی را مورد توجه قرار داده است. مطالعه موقوفات بقعه شیخ صفی و تشکیلات روحانی و اداری آن بدون توجه به زمینه تاریخی، سیاسی و فرهنگی دوران صفویه امکان‌پذیر نیست. برای درک بهتر این نظام پیچیده، لازم است به پژوهش‌ها و منابع تاریخی متعددی که به بررسی ابعاد اجتماعی، قضایی و معماری عصر صفوی پرداخته‌اند، رجوع شود. کتاب «نقش خاندان کرکی در تأسیس و تداوم دولت صفوی» اثر رسول جعفریان (۱۳۸۷)، به بررسی جایگاه علمای جبل عامل در شکل‌دهی نهادهای مذهبی صفویه می‌پردازد. جعفریان تأکید می‌کند که روحانیون لبنانی به ویژه خاندان کرکی، در تثبیت ایده دولت شیعی مبتنی بر مشروعیت دینی، نقش بنیادی داشتند. در این چارچوب، بقعه شیخ صفی به عنوان نماد مشروعیت دینی صفویان، از حمایت ویژه این خاندان برخوردار بود. حضور مرشدان و متولیان مرتبط با خاندان‌های دینی، ساختار موقوفات بقعه را به الگویی از تعامل میان عرفان صفوی و فقه شیعی تبدیل کرد. بنابراین، پژوهش جعفریان کمک می‌کند تا فهم عمیق‌تری از رابطه بین نهادهای دینی، سیاسی و اقتصادی در سازماندهی موقوفات این بقعه حاصل شود. کتاب «نگاهی به ابنیه تاریخی اردبیل» اثر بیوک جامعی (۱۳۷۴)، یکی از منابع مهم در شناخت کالبد و تاریخ ساختاری بقعه شیخ صفی است. جامعی در این اثر، ضمن بیان ویژگی‌های معماری بقعه، به ارتباط میان اجزای کالبدی مجموعه با عملکردهای مذهبی و موقوفاتی اشاره می‌کند. او معتقد است که طراحی فضایی بقعه بر مبنای مفهوم وقف و خدمت اجتماعی شکل گرفته است. کتاب «نظام قضایی عصر صفوی» نوشته ویلم فلور (۱۳۹۰)، یکی از منابع ارزشمند است که فلور در این اثر به تحلیل ساختارهای حقوقی و قضایی دولت صفوی، و نقش نهادهای دینی و روحانی در اداره امور عمومی اشاره می‌کند. او توضیح می‌دهد که نهاد وقف در این دوره، نه تنها کارکرد اقتصادی، بلکه کارکرد سیاسی و اجتماعی نیز داشت و ابزاری برای تحکیم پیوند میان مردم و دولت بود. ژان شاردن (۱۳۶۲) در «سفرنامه شاردن» به توصیف عینی و جزئی از اوضاع اجتماعی و فرهنگی شهرهای

ایران در دوره صفوی پرداخته است. وی ضمن بیان شکوه مذهبی اردبیل و بقعه شیخ صفی، از موقوفات گسترده این مجموعه یاد می‌کند و آن را مرکزی برای آموزش، پذیرایی از زائران و خدمات اجتماعی معرفی می‌کند. گزارش‌های شاردن به روشنی نشان می‌دهد که موقوفات بقعه نه تنها جنبه عبادی، بلکه کارکرد اجتماعی و اقتصادی مؤثری داشته‌اند. مقاله «وضعیت اشیاء و آثار متعلق به بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی از دوره صفویه تا پهلوی اول بر پایه اسناد» نوشته سید محمود سید بنکدار و وحید امامی جمعه (۱۳۹۹)، یکی از منابع ارزشمند درباره بررسی مجموعه اموال و نفایس ارزشمند بقعه شیخ صفی است و نشان می‌دهد که در دوره‌های مختلف تاریخی، بخشی از املاک و اشیای وقفی مصادره یا به نهادهای دولتی منتقل شد. این تحولات، کارکرد مذهبی و اجتماعی مجموعه را تضعیف کرد و آن را به بنایی صرفاً تاریخی تبدیل ساخت.

مرور منابع فوق نشان می‌دهد که اگرچه هر کدام از این آثار بخشی از واقعیت تاریخی را روشن کرده‌اند، اما تاکنون پژوهشی جامع که به طور هم‌زمان ساختار، نقش و کارکرد موقوفات بقعه شیخ صفی را در بستر تاریخی و تشکیلاتی آن بررسی کند، صورت نگرفته است. از این رو، تحقیق حاضر با بهره‌گیری از مطالعات پیشین، منابع پژوهشی و سفرنامه‌ها، می‌کوشد تا تصویری منسجم از چگونگی شکل‌گیری، سازماندهی و کارکرد موقوفات این بقعه را ارائه دهد و پیوند میان مرشدان، متولیان و ساختار وقف را در چارچوبی تحلیلی بازنمایی کند. بر این اساس، پرسش‌های اصلی پژوهش عبارتند از: ساختار سازمانی و حقوقی موقوفات بقعه شیخ صفی چگونه شکل گرفته‌اند؟ نقش مرشدان و متولیان در تداوم و کارکرد این موقوفات چه بوده است؟ موقوفات بقعه چه تأثیری بر پایداری فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی داشته‌اند؟ فرضیه تحقیق بر این است که موقوفات بقعه شیخ صفی، فراتر از کارکرد اقتصادی، دارای نقش اجتماعی و فرهنگی بوده و نظام تشکیلاتی آن بر پایه تعامل میان مرجعیت دینی و کارآمدی اجرایی شکل گرفته است. از لحاظ روش‌شناسی، این پژوهش از نوع کیفی، تاریخی-تحلیلی است. داده‌ها از طریق بررسی منابع متعدد، جمع‌آوری و تحلیل شده‌اند. هدف آن، استخراج روابط بین ساختار موقوفات، کارکرد آن‌ها و نقش متولیان و مرشدان است. در مجموع، بررسی موقوفات بقعه شیخ صفی، فراتر از مطالعه تاریخی، بازتابی از پیوند دین، جامعه و اقتصاد در تاریخ ایران است. نهاد وقف در این مجموعه، به عنوان بنیانی برای پایداری فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی عمل کرده و نمونه‌ای از سازوکار بومی اداره منابع دینی در تمدن ایرانی-اسلامی است.

۱. مرشدان و نقش آنان در تحولات بقعه شیخ صفی

شیخ صفی الدین اردبیلی (متوفی ۷۳۵ ق.) یکی از عرفا و مشایخ مشهور بود که در نیمه دهه سوم زندگی خویش، در جستجوی مرشدی می‌گشت تا او را ارشاد کند. وی در سال ۶۷۵ ق. مرشد و مقصود خود را در شیخ زاهد گیلانی یافت و بیست و پنج سال در خدمت وی به تعلیم و تذهیب پرداخت و پس از درگذشت او، بر مسند مرشدی نشست. شیخ صفی در دوران ریاست معنوی خود که دامنه نفوذش در مناطق مختلف توسعه پیدا کرده بود، مورد اعتنا و احترام شاهان و وزیران و امیران بود (جعفریان، ۱۳۸۷: ۷۲-۷۱؛ سیوری، ۱۳۹۳: ۶-۷). از آنجا که شیخ صفی جد صفویان، از بزرگ مردان زمان خود بود، به ویژه در نزد اهل تصوف، لذا اهل طریقت بر مزار او وقف بسیاری می‌نمودند (انوار، ۱۳۷۲: ۳۴۲/۶). مستوفی که در زمان حیات و ممات شیخ صفی به اردبیل مسافرت کرده، درباره شیخ صفی می‌نویسد: «شیخ صفی اردبیلی در حیات است و مردی صاحب وقت و قبول عظیم دارد و به برکت آنکه مغول را به او ارادتی تمام است بسیاری از آن قوم را از ایذاء بمردم رسانیدن باز دارد» (مستوفی، ۱۳۶۲: ۶۷۵). تجلیلی که دو وزیر مقتدر دولت ایلخانی، خواجه رشیدالدین فضل‌الله و خواجه غیاث‌الدین در حق شیخ صفی روا داشته‌اند حاکی از عظمت، حرمت و جنبه روحانی و معنوی شیخ صفوی است. بنا به خواست خواجه رشیدالدین فضل‌الله، ایلخانان مغول به شیخ

صفی و خانقاه او توجه خاصی داشتند و موقوفات بسیاری می‌دادند. شیخ فضل الله خود نیز هدایا و تحفه‌های فراوانی برای شیخ صفی می‌فرستاد (همدانی، ۱۳۵۸: ۲۴۴، ۲۸۰-۲۶۸). در واقع مسأله موقوفات نقش مهمی در نفوذ مذهبی، اجتماعی و سیاسی خانقاه شیخ صفی داشته است. حتی وجود برخی فرمان‌ها، از جمله فرمان سلطان ابوسعید بهادر خان (۷۳۶-۷۱۶ ق.)، نشان از توجه ویژه در آن دوره به خانقاه شیخ صفی بوده است. در این فرمان برای حفظ و حراست املاک موقوفه بقعه شیخ صفی حکم اکید صادر شده است که هیچ کس از جماعت مغولان و سلحشوران تاجیک حق مداخله و تجاوز به املاک موقوفه بقعه شیخ صفی را ندارند و حتی المقدور در حفظ و حراست آن املاک بکوشند. از مضمون آن فرمان، آشکار مشود که مالیات و بدهی دیوانی آن املاک نیز موقوف المطالبه بوده است (نخجوانی، ۱۳۳۲: ۴۱-۴۰).

اداره خانقاه شیخ صفی بعد از مرگ وی به فرزندش شیخ صدرالدین (متوفی ۷۹۴ ق.) رسید. بدین ترتیب، وی اداره نذورات، اموال و املاک خصوصی طریقت را بر عهده گرفت و مسئول ادامه اطعام فقرا در خانقاه شد. ظاهراً در سال‌های ۷۷۴-۷۷۳ ق. که، امیر جلایری، احمد بن اویس، اردبیل را به عنوان سیورغال از طرف پدرش در اختیار داشت، مشایخ صفوی تحت حمایت وی بوده اند. زیرا در فرمانی که به تاریخ ۷۷۳ ق. به حکام و دیگر مقامات رسمی که در حوزه قانونی وی قرار دارند، گفته شده است که از مواضعی که در دست مریدان شیخ صدرالدین است، مطالبتی نکنند و بر آنجا برات ننویسند. بدین ترتیب اموال طریقت صفوی مدت‌ها از معافیت مالیاتی برخوردار بوده است. زیرا فرمان اشاره دارد که مالیات املاک و اوقاف خانقاه شیخ صفی به موجب مقررنامه دیوانی بمسلمی قدیم مقرر است. دوران طولانی ریاست شیخ صدرالدین (۷۹۳-۷۳۵ ق.) شاهد یک واقعه مهم بود و آن بنای خانقاه خاندان صفوی در اردبیل بود. مرشد بعدی خانقاه اردبیل، خواجه علی سیاهپوش (متوفی ۸۳۲ ق.) فرزند صدرالدین بود که پس از مرگ پدر ریاست خانقاه را عهده دار شد. نوشته‌اند که کرانات خواجه علی تأثیری شگرف بر تیمور گذاشت و به موجب آن، تیمور در سال ۸۱۴ ق. به دیدار خانقاه آمد و با خواجه علی دیدار کرد و زمین‌هایی نیز برای خانقاه اردبیل وقف کرد. تیمور یا از روی اعتقاد یا سیاست درباره مشایخ صوفیه و خانقاه‌ها چنین برخوردهایی داشت. شاهرخ پسر تیمور نیز احترام خواجه علی را مرعی می‌داشت. وی حتی در سال ۸۲۳ ق. مزار شیخ صفی را زیارت کرد و از خواجه علی تقاضای تبرک کرد. جانشین خواجه علی، فرزندش شیخ ابراهیم (متوفی ۸۵۱ ق.) بود که بعد از پدر ریاست معنوی مریدان این خانقاه را بر عهده داشت (جعفریان، ۱۳۸۷: ۷۳-۷۲؛ سیوری، ۱۳۹۳: ۹، ۱۴-۱۲). عثمانی‌ها همان‌طور که به بسیاری از طریقت‌ها کمک می‌کردند، هر ساله به خانقاه اردبیل نیز پول چراغ می‌فرستادند و به خانقاه اردبیل کمک می‌کردند. از جمله بایزید عثمانی که هر ساله شش هفت هزار آقچه برای خانقاه اردبیل می‌فرستاد^۱ (جعفریان، ۱۳۸۷: ۱۰۳) تا این زمان، خاندان شیخ صفی تنها به وظیفه معنوی خویش عمل می‌کردند و از دخالت در سیاست پرهیز می‌کردند. این حرکت، نفوذی گسترده برای خانقاه اردبیل در سراسر آذربایجان و گیلان و در نقاط غربی تر، در آناتولی، به وجود آورده بود. در زمان شیخ ابراهیم ازدحام مریدان برای زیارت مقبره شیخ صفی شدت گرفته بود. وی در رسیدگی به حال فقرا و نیازمندان از اجدادش نیز پیشی گرفت. در زمان وی مقبره به قدری غنی شده بود که در مطبخ‌های آن دیگ‌ها و آلات خوان طلا و نقره وجود داشت (سیوری ۱۳۹۳: ۱۵؛ جعفریان، ۱۳۸۷: ۷۳).

با روی کار آمدن شیخ جنید (متوفی ۸۶۴ ق.)، فرزند شیخ ابراهیم، وی اندک اندک برای دستیابی به قدرت دنیوی کوشید و به سیاست و نظامی‌گری روی آورد و سیرت اجداد خود را تغییر داد و چون شیخ جنید دیگر به قدرت معنوی راضی نبود، با تحریک مریدانش به جهاد علیه کفار، روحیه جنگجویی را در طریقت وارد ساخت. این فعالیت‌ها باعث سوءظن و تشویش جهان‌شاه

۱- عثمانی‌ها تا قبل از تشکیل دولت صفویه، همواره به خانقاه اردبیل کمک‌های بسیاری می‌کردند و بعد از آن نیز کمک‌ها تا زمان شورش شاهقلی ادامه داشت. اما بعد از این شورش نگاه عثمانی‌ها به طریقت صفویه تغییر یافت و صوفیان تابع خانقاه اردبیل تحت تعقیب قرار گرفتند (جعفریان، ۱۳۸۷: ۱۰۳).

قراقویونلو شد و چون جهان‌شاه خطر شورش و حرکت نظامی را حس نمود، شیخ جنید را از اردبیل دور کرده و شیخ جنید به سمت آناتولی رفت (تاریخ ایران کمبریج، ۱۳۹۰: ۲۴/۶-۲۳). این حرکت آغاز سیاسی شدن اردبیل بود. وی سپس به منطقه قرامان رفت که در آنجا شیعیان علوی نفوذ بسیاری داشتند و از همین جا بود که طریقت صفوی با تشیع پیوند برقرار کرد. جانشین شیخ جنید، فرزندش حیدر (متوفی ۸۹۳ ق.) بود که وی به اردبیل رفت و ریاست خانقاه را عهده‌دار شد. زمان او خانقاه، ساختاری استوار داشته و رهبران طوایف علاقه‌مند به خانقاه شیخ صفی و همچنین اوزون حسن، از این تشکیلات حفاظت و حمایت مادی و معنوی می‌کردند. اما وی نیز به عملیات نظامی روی آورد و در نهایت به قتل رسید. نتیجه این تحولات آن بود که خانقاه از صورت یک مرکز معنوی صرف خارج و وارد عرصه سیاست شد و این امر اسباب طعن بر صفویان اردبیل بود، چرا که از شیخ صفی انتظار آن نمی‌رفت که وارد عرصه سیاست شود. با این حال ارادت مریدان به شیخ پایدار بود. در برابر این اتهامات، دفاع صفویان آن بود که هدفشان از این اقدامات، تنها اشاعه مذهب حقه جعفری است. بعد از شیخ حیدر، فرزندش علی رهبری خانقاه را به عهده گرفت، ولی وی با پادشاه خواندن خویش آرزوهای سیاسی صفویه را آشکارتر کرد و نگرانی‌های سلطان رستم را برانگیخت و تحت تعقیب قرار گرفت. خانقاه اردبیل حدود چهار سال بدون مرشد باقی ماند. در این مدت اوضاع سیاسی دولت قراقویونلو در هم ریخت و اسماعیل فرزند دیگر شیخ حیدر، مرشد خانقاه اردبیل شد. وی با عملیات نظامی خود بر سراسر آذربایجان تسلط یافت و وارث تاج و تخت قراقویونلو شد (جعفریان، ۱۳۸۷: ۷۹-۷۳؛ سیوری ۱۳۹۳: ۲۰-۱۵) و مذهب تشیع را نیز به عنوان مذهب رسمی دولت خود شناخت^۱ (جهانگشای خاقان، ۱۳۶۴: ۱۵۳-۱۵۲؛ میرخواند، ۱۳۷۲: ۱۲۶-۱۲۵). بدین ترتیب خانقاه شیخ صفی، به صورت یک نهاد صوفی - سیاسی به کار خود ادامه داد.

در مجموع می‌توان گفت که مرشدان، به عنوان رهبران معنوی و مذهبی در خانقاه شیخ صفی، مسئولیت هدایت دینی، اخلاقی و اجتماعی پیروان را بر عهده داشتند. نقش آنان در بقعه شیخ صفی فراتر از هدایت معنوی بود و شامل نظارت بر موقوفات و بهره‌برداری از منابع نیز می‌شد. آن‌ها با نظارت بر اجرای صحیح وقف‌ها، اطمینان حاصل می‌کردند که درآمدهای حاصل از موقوفات در جهت اهداف مذهبی و اجتماعی صرف شود. مرشدان همچنین نقش مشاور و ناظر آموزشی و فرهنگی نیز داشتند. به این معنا که بخشی از منابع موقوفه برای تعلیم و تربیت، تأسیس کتابخانه‌ها و حمایت از فعالیت‌های فرهنگی اختصاص می‌یافت. از این رو، این نقش‌های ترکیبی مرشدان، بقعه را هم از نظر مالی و هم از نظر حفظ مشروعیت اجتماعی و اعتبار بقعه تقویت می‌کرد.

۲. انواع موقوفات بقعه شیخ صفی و کاربرد آنها

موقوفات بقعه شیخ صفی را می‌توان به دو دسته موقوفات منقول و غیرمنقول تقسیم کرد. از آنجاکه این بقعه متعلق به اجداد خاندان صفوی بود، پادشاهان این سلسله توجه ویژه‌ای برای توسعه و مجلل‌تر کردن آن داشتند. از این رو، آثار نفیس بسیاری برای بقعه شیخ صفی وقف شد. شاه طهماسب اول قالی نفیسی به ابعاد ۵۳۴ در ۱۰۳۴ سانتی‌متر که توسط مقصود کاشانی در ۹۴۶ ق. بافته شده بود، به بقعه تقدیم کرد (سید بنکدار و امامی جمعه، ۱۳۹۹: ۳۵). بیشترین و ارزشمندترین ثروت‌های منقول بقعه شیخ صفی، طلاجات و نقره‌جاتی بود که شاه عباس اول به دلیل علاقه و ارادت به جد بزرگوارش شیخ صفی، به بقعه اهداء کرده بود. وی کتب، پارچه، قالی، محبّر طلا، ظروف فلزی و همچنین ظروف چینی بسیار زیاد و ارزشمندی را نیز وقف بقعه کرد و برای نگهداری این

۱- برای آگاهی بیشتر نگاه کنید به: (روملو، ۱۳۵۷: ۸۶)، (حسینی قمی، ۱۳۵۹: ۶۴/۱)، (عالم‌آرای صفوی، ۱۳۶۳: ۵۶).

مجموعه نفیس چینی، بخشی را به ساختمان بقعه الحاق کرد که به چینی خانه معروف شد. مجموعه چینی های بقعه شیخ صفی، جزء بزرگترین و منحصر به فردترین مجموعه های دنیا محسوب می شود. اثر مهر وقف شاه عباس بر روی ظروف با سجع «بنده شاه ولایت عباس وقف بر آستان شاه صفی نمود» حک شده است (خاموشی، ۱۳۸۸: ۷۵-۷۴؛ مستوفی، ۱۳۷۵: ۱۰۲). اولناریوس نیز در سفرنامه خود می نویسد: «در طاق نماهای این محوطه چند صد ظروف چینی به چشم می خورد که برخی از آنها ظرفیت ده ها قوری آب را داشتند. پادشاهان و بزرگان در صورت اقامت داشتن در آنجا از این ظروف برای خوردن غذا استفاده می کردند. بقعه شیخ یک محل مقدس و موقوفه بود لذا استفاده از ظروف طلا و نقره مجاز نبود لذا غذاهای تبرکی را در این ظروف می ریختند» (اولناریوس، ۱۳۶۳: ۱۳۰). شاه عباس همچنین ۱۲۲۱ قطعه ظروف اهدایی امپراتور سلسله مینگ چین را در سال ۱۰۲۰ ق. وقف بر بقعه شیخ صفی کرد و دستور داد بر پشت ظروف، نام وی را حک کنند (منجم یزدی، ۱۳۶۶: ۴۲۶-۴۲۴؛ سید بنکدار و امامی جمعه: ۱۳۹۹: ۳۵).

شاه عباس که در حفظ و حراست این اموال اهتمام می ورزید، درباره این اموال و موقوفات تأکید کرده بود که هیچ کس حق دخل و تصرف در آن ها را ندارد (شاملو، ۱۳۷۴: ۱۹۴/۱؛ حسینی استرآبادی، ۱۳۶۶: ۱۳۸). از آنجا که ارزش معنوی و اعتبار سیاسی بقعه شیخ صفی بر ارزش مادی آن غلبه داشت، گزارشی از تصرف اموال آن موجود نیست. اما پس از سقوط صفویه و منازعات مختلف داخلی و خارجی، بقعه در وضعیت نامناسبی قرار گرفت و چینی خانه اردبیل در معرض غارت قرار گرفت. مدارک دقیق و مستند که موجودی اصلی بقعه را نشان دهد در دست نیست ولی کتاب های قدیمی و سفرنامه ها همگی آثار موجود در بقعه را به عنوان گنجینه گرانبها و بسیار غنی یاد کرده اند. در زمان شاه طهماسب ثانی بخش زیادی از گنجینه شیخ صفی صرف هزینه قشون شد و در زمان نادرشاه افشار نیز بخشی از اموال تصرف و از بقعه خارج شد. در زمان فتحعلی شاه قاجار نیز بخش دیگری از این اموال موقوفات به عنوان غنیمت جنگی توسط روس ها غارت شد (جامعی، ۱۳۷۴: ۱۸). جدی ترین آسیبی که در دوره قاجار به به بقعه وارد شد، تصرف کتاب های کتابخانه بقعه بود، که قشونی به فرماندهی ژنرال لیتنان گراف سوختلن به سمت اردبیل حرکت کرد و پس از تصرف آنجا در سال ۱۲۴۳ ق.، تعداد ۱۱۹ کتاب را از کتابخانه بقعه به تفلیس و سپس به کتابخانه امپراتوری روسیه و موزه ارمیثاژ در سنت پترزبورگ منتقل کردند (جواهر الکلام، ۱۳۱۱: ۳۹-۳۷؛ جهانگیر میرزا، ۱۳۸۴: ۱۱۳). در بستان السیاحه نیز در این باره چنین آمده است: «لشکر روسیه [...] دمار از کتب خانه و اسباب موقوفات شیخ صفی الدین نیز برآوردند و آنچه آن حضرت از زیب و زینت داشتند بردند» (شیروانی، بی تا: ۶۴).

علاوه بر انواع آسیب ها و غارت ها و سرقت ها، بسیاری از موقوفاتی که هنوز در بقعه باقی مانده بود، تا مدت ها در کف چینی خانه به صورت ترک خورده و شکسته نگهداری می شدند، تا اینکه در سال ۱۳۰۶ خورشیدی به دستور سید عبدالرحیم خلخالی از اشیای باقی مانده صورت برداری شد (جامعی، ۱۳۷۴: ۱۸). در سال ۱۳۱۴ خورشیدی نیز بخشی از اشیای صورت برداری شده، به موزه ایران باستان انتقال داده شد و بعد از احداث ساختمان موزه ملی به این مکان آورده شد. بخش دیگر این مجموعه در سال ۱۳۵۳ خورشیدی به موزه ملی انتقال یافت. در حال حاضر بیشترین حجم این اشیای در موزه ملی، تعدادی از آثار این مجموعه در موزه چینی خانه بقعه شیخ صفی در اردبیل، موزه تبریز و موزه آستان قدس رضوی است. برخی از این آثار نیز در موزه های بزرگ دنیا از جمله آمستردام، رم، لندن و لنینگراد نگهداری می شود (خاموشی، ۱۳۸۸: ۷۶-۷۵).

درباره موقوفات غیرمنقول بقعه شیخ صفی، اولناریوس که در زمان شاه صفی جانشین شاه عباس اول به اردبیل آمده بود، در سفرنامه خود چنین آورده است که در سال ۱۰۵۷ ق. در اردبیل ۲۰۰ خانه، ۹ حمام، ۸ کاروانسرا، بیش از ۱۰۰ دکان، بازار بزرگ قیصریه، میدان ها از جمله میدان دواب، میدان غله و نمک و روغن، همه ثروت بقعه را تشکیل می دادند. به علاوه فروشندهایی که فاقد دکان

بودند، به بقعه شیخ صفی اجاره محل پرداخت می‌کردند (اولناریوس، ۱۳۶۳: ۲۳۶). در سال ۱۰۸۲ ق. نیز، در آذربایجان ۴۰ قریه، از دهات اطراف اردبیل ۳۲ قریه، در سراب ۵ دهکده، در تبریز ۶۰ خانه و ۱۰۰ دکان، در قزوین چندین کاروانسرا و حمام، در مغان و گیلان و گرگان و آستارا و سایر مناطق، موقوفات و درآمدهایی برای بقعه شیخ صفی بودند. در اواخر قرن ۱۱ ق. مقدار اراضی مؤسسات مذهبی و موقوفات افزایش یافت و زمین‌های بسیاری وقف شد. مساحت املاک خاصه شاهی نیز در این زمان فزونی یافت. بزرگترین املاک موقوفه در آذربایجان در قرن ۱۱ ق. متعلق به بقعه شیخ صفی در اردبیل بود، چرا که این بقعه مورد احترام خاصی بود و حتی پادشاهان صفوی هرازگاهی برای زیارت مزار اسلاف خویش به اردبیل سفر می‌کردند (به آذین، ۱۳۸۳: ۷۸). می‌توان گفت موقوفات غیرمنقول علاوه بر درآمدزایی، مکان مناسبی برای فعالیت‌های اقتصادی و فرهنگی فراهم می‌کردند. درآمد حاصل از این موقوفات نیز، نقش مهمی در استقلال مالی بقعه داشت.

موقوفات سلطنتی و مردمی به همراه انواع نذورات و صدقات، و کمک‌های مالی مریدان و وقف‌های بی‌شمار آنان برای خانقاه شیخ صفی، همواره بنیه مالی خانقاه را از نظر مالی تأمین می‌کرد، به طوری که خانقاه برای حمایت توده گسترده مردم فقیر همواره در تلاش بود (جعفریان، ۱۳۸۷: ۷۲). اولناریوس در این مورد می‌گوید؛ نذر کردن در میان ایرانیان رسم بسیار متداولی است. هنگامی که به مسافرت‌های طولانی می‌روند یا هنگام کارهای مهم و موقع بیماری یا بحران‌های دیگر نذوراتی را به بقعه هدیه می‌کنند. در مواقعی هم که حاجت آنان برآورده شد و یا به موفقیت‌هایی دست یافتند به زیارت بقعه می‌روند و هدایایی به بقعه می‌دهند. گاهی نیز در وصیت‌نامه خود جایی یا چیزی را وقف بقعه شیخ صفی می‌کنند. از این رو هر روز پول نقد، اسب، الاغ، شتر، گوسفند و سایر حیوانات و نیز اجناس مختلف به عنوان نذر و صدقه وقف بقعه می‌شود. وی درباره آشپزخانه بقعه شیخ صفی می‌نویسد که روزانه برای بیش از هزار نفر غذا می‌پختند و روزی سه وعده غذا آماده می‌شد که دو غذای اول از بودجه بقعه شیخ صفی و سومی از بودجه شاه پرداخت می‌شد (اولناریوس، ۱۳۶۲: ۱۳۳). متولیان نیز در برخی مواقع احسان می‌دادند به طوری که در سلسله النسب صفویه آمده است: «در سنه ۱۰۵۹ هـ که فتح قلعه قندهار گردید بشکرانه این نعمت عظما که حق سبحانه و تعالی، مرشد و مقتدای ما را بر اعدا مظفر گردانید هر شب جمعه بقدر میسور که بمنزله ران ملخ و خوان سلیمان است دیک جوش درویشانه می‌کند و فقرای باب الله بر او جمع شده صرف می‌نمایند» (پیرزاده ابدال زاهدی، ۱۳۵۱: ۱۳۱). زوار بسیاری نیز از جاهای مختلف برای زیارت بقعه می‌آمدند و آن‌ها نیز هدایا و نذرها و موقوفاتی را به بقعه تقدیم می‌کردند. وجوه نقد و سرمایه‌های نقدی وقف شده، برای تأمین هزینه‌های جاری بقعه، نظیر حقوق کارکنان، هزینه‌های نگهداری و مرمت بناها، برگزاری مراسم مذهبی و حمایت از نیازمندان مورد استفاده مورد می‌گرفتند. فزونی موقوفات باعث شده بود که از محل درآمد موقوفات برای عمران و آبادی استفاده شود. به طوری که برخی عمارت‌ها و مدارس بازسازی و مستحکم شدند. مزرعه‌هایی که رو به خرابی بودند، آباد شدند. در قریه‌هایی که مشکل کم آبی داشتند، کاریز احداث شد (همان: ۱۱۴-۱۱۳).

۳. متولیان موقوفات و کارکردهای آنان

در دوره صفوی اداره امور اوقاف به یکی از بزرگان که هم جنبه روحانی و هم جنبه دیوانی و اداری داشته، واگذار می‌شد. متصدیان موقوفات به نام صدر، وزیر اوقاف و مستوفی موقوفات خوانده می‌شدند (شهابی، ۱۳۴۳: ۱۰). در کتاب تذکره الملوک نیز که درباره تشکیلات و سازمان اداری و مشاغل و مناصب عصر صفوی نوشته شده است، این مسأله بیان شده است (سمیعا، ۱۳۶۸: ۴۵). صفویان از سال ۹۲۹ ق. به بعد، انتصاب بیش از یک صدر، به منصب صدر را رویه خود کردند. به طوری که منصب صدر مرکزی، به صورت مشترک بر عهده دو نفر گذاشته می‌شد که تحت عنوان یار یا نصف صدر شناخته می‌شدند و حتی از سال ۹۱۵ ق.، این

منصب را همیشه سادات عهده‌دار می‌شدند. در سال ۹۷۰ ق.، شاه طهماسب اول وظایف این منصب را تقسیم‌بندی کرد و این انشعاب معمولی صدارت را رسمیت بخشید. او آن‌ها را تحت عناوین صدر خاصه و صدر ممالک منصوب کرد. صدر خاصه عهده‌دار نظارت بر اموال موقوفات سلطنتی (وقف تقویضی) و صدر ممالک عهده‌دار نظارت بر موقوفات شخصی بود. موقوفات سلطنتی در اختیار سرکار فیض آثار بودند. نوع دیگر وقف‌های مشابه در اختیار سرکار محبت آثار بودند. صدر خاصه اهمیت بیشتری از صدر ممالک داشت، چرا که وی رئیس دیوان روحانیت ولی صدر ممالک دومین شخصیت روحانی و معاون صدر خاصه محسوب می‌شد. گاهی ممکن بود یک شخص هم زمان صدر خاصه و نایب صدر ممالک باشد. گاهی نیز شاه برای مدت چند سال، هیچ صدوری انتخاب نمی‌کرد. به طوری که در اواخر دوره سلطنت شاه عباس دوم، این وضعیت پدید آمد. در سال ۱۰۹۱ ق. به بعد، شاه سلیمان به خاطر اتهامی که به صدر خاصه وارد شده بود، خودش منصب صدر خاصه را به مدت چند سال عهده‌دار شد. برای نظارت بر امور موقوفات، فقط مستوفی موقوفات بود که هم برای صدر خاصه و هم برای صدر ممالک کار می‌کرد. مستوفی موقوفات و وزیر اوقاف، دو مسئول برجسته اداره امور مالی موقوفات در دفتر موقوفات بودند، که در سطح محلی توسط متصدی موقوفات مساعدت می‌شدند. وزیر موقوفات از مقام و موقعیت بسیار برتری نسبت به مستوفی موقوفات برخوردار بود (فلور، ۱۳۹۰: ۱۰۸-۹۸).

پادشاهان صفوی، خود در رأس اداره امور موقوفات بقعه شیخ صفی قرار داشتند، به طوری که نماینده شاه با عنوان متولی در اداره امور بقعه و موقوفات آن انجام وظیفه می‌کرد. از مهمترین متولیان در اردبیل، می‌توان به شیخ ابدال زاهدی، شیخ شریف بیک برادر او و مرتضی قلی خان قورچی باشی اشاره کرد. هر زمان که متولیان دچار رفتار ناهنجار یا مورد شکایت مردم قرار می‌گرفتند و یا در موقوفات بقعه تصرف می‌کردند، از کار برکنار می‌شدند (به آذین، ۱۳۸۳: ۸۰). به طور کلی می‌توان گفت، متولیان به عنوان عوامل اجرایی موقوفات، مسئولیت نظارت بر بهره‌برداری صحیح از منابع موقوفه را بر عهده داشتند. آن‌ها با اداره کارآمد منابع مالی و ملکی موقوفه، نظارت بر عملکرد خدماتی و ارائه گزارش‌های منظم به مرشدان و جامعه، نقش مهمی در حفظ و توسعه موقوفات ایفا کرده‌اند.

نتیجه‌گیری

بررسی ساختار و کارکرد موقوفات بقعه شیخ صفی نشان می‌دهد که این مرکز مذهبی و فرهنگی، نه تنها از منظر اقتصادی، بلکه از لحاظ اجتماعی و تشکیلاتی نیز یکی از فعال‌ترین نهادهای تاریخی ایران بوده است. از تحلیل تاریخی برمی‌آید که موقوفات این بقعه، صرفاً ابزار مالی برای نگهداری یک مجموعه مذهبی نبودند، بلکه بستری برای تداوم حیات فرهنگی، آموزشی و اجتماعی اردبیل محسوب می‌شدند. ساختار موقوفات بقعه، ترکیبی از منابع مالی، ملکی و خدماتی بود که هر کدام نقش خاصی در پویایی این نظام ایفا می‌کردند. موقوفات مالی به تأمین هزینه‌های روزمره و برگزاری مراسم مذهبی اختصاص داشتند. موقوفات ملکی همچون زمین‌ها و املاک کشاورزی، منبع درآمد پایدار محسوب می‌شدند. موقوفات خدماتی نیز با هدف تأمین رفاه عمومی، توسعه فرهنگی و حمایت از اقشار آسیب‌پذیر جامعه وقف شده بودند. این ساختار باعث شد که بقعه نه تنها از نظر مالی مستقل بماند، بلکه در برابر بحران‌های اقتصادی و سیاسی نیز پایداری نشان داد. در کنار این ساختار مادی، عامل انسانی نیز نقش تعیین‌کننده داشت. مرشدان به عنوان رهبران معنوی و فکری، حلقه اتصال بین موقوفات و اهداف معنوی بقعه بودند. آنان با تکیه بر جایگاه دینی خود، بر چگونگی مصرف منابع نظارت داشتند. مرشدان در واقع نهاد وقف را از یک نظام صرفاً اقتصادی، به نظام اخلاقی و اجتماعی ارتقا دادند که در آن، معنویت و تدبیر تشکیلاتی هم‌زمان حضور داشت. در سوی دیگر، متولیان موقوفات قرار داشتند که

نقش اجرایی و اداری موقوفات را بر عهده داشتند. آنان مسئول نگهداری اسناد، رسیدگی به املاک، نظارت بر عملکرد اقتصادی و تأمین هزینه‌های بقعه بودند. در واقع مرشدان جنبه نظارتی و شرعی را عهده‌دار بودند و متولیان وظیفه اجرایی و مالی را. از منظر تاریخی، موقوفات بقعه شیخ صفی نقش مهمی در تثبیت قدرت و مشروعیت صفویان ایفا کرد. چراکه صفویان از طریق این بقعه، توانستند نوعی پیوند میان مشروعیت دینی و اقتدار سیاسی ایجاد کنند. موقوفات به بقعه امکان می‌دادند تا بدون نیاز به دربار یا منابع دولتی، استقلال اقتصادی داشته باشد، و همین استقلال، زمینه‌ساز استمرار نفوذ اجتماعی و دینی خاندان صفوی حتی پس از زوال سیاسی‌شان شد. نهاد وقف در این بقعه، نوعی تعادل بین دین، اقتصاد و جامعه برقرار کرد و به همین دلیل توانست در طول قرن‌ها، جایگاه خود را حفظ کند. این پژوهش نشان می‌دهد که موقوفات بقعه شیخ صفی ظرفیت ارائه الگوهای کارآمد برای اداره موقوفات و مراکز فرهنگی ایران را در آینده دارا هستند.

منابع

- الوئاریوس، آدم، (۱۳۶۳)، سفرنامه، ترجمه حسین کرد بچه، تهران، انتشارات کتاب برای همه.
- انوار، عبدالله، (۱۳۷۲)، فهرست نسخ خطی، شماره ۲۷۳۴/ف، تهران، کتابخانه ملی.
- به آذین، داریوش، (۱۳۸۳)، مقاله موقوفات بقعه شیخ صفی، مجموعه مقالات همایش صفویه در گستره تاریخ ایران زمین، به اهتمام مقصود علی صادقی، تبریز، ستوده.
- تاریخ ایران کمبریج؛ دوره صفوی، (۱۳۹۰)، ترجمه تیمورقادی، تهران، مهتاب.
- جامعی، بیوک، (۱۳۷۴)، نگاهی به ابنیه تاریخی اردبیل، تهران، علمی و فرهنگی.
- جعفریان، رسول، (۱۳۸۷)، نقش خاندان کرکی در تأسیس و تداوم دولت صفوی، تهران، علم.
- جواهرالکلام، عبدالعزیز، (۱۳۱۱)، کتابخانه‌های ایران، بی‌جا، چاپخانه فردوسی.
- جهانگشای خاقان، (۱۳۶۴)، به کوشش الله دتا مضطر، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- جهانگیر میرزا، (۱۳۸۴)، تاریخ نو، تصحیح عباس اقبال آشتیانی، تهران، علم.
- حسینی استرآبادی، سید حسین بن مرتضی، (۱۳۶۶)، تاریخ سلطانی از شیخ صفی تا شاه صفی، به کوشش احسان اشراقی، بی‌جا، علمی.
- حسینی قمی، میرزا احمد بن شرف الدین، (۱۳۵۹)، خلاصه التواریخ، تصحیح احسان اشراقی، تهران، دانشگاه تهران.
- حکیم، محمدتقی خان، (۱۳۶۶)، گنج دانش: جغرافیای تاریخی شهرهای ایران، به اهتمام محمدعلی صوتی و جمشید کیانفر، تهران، زرین.
- خاموشی، لیلا، (۱۳۸۸)، چگونگی وقف اشیاء بر بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی و وارد شدن آنها به موزه ملی ایران، وقف میراث جاویدان، سال هفدهم، شماره ۶۶.
- روملو، حسن بیگ، (۱۳۵۷)، احسن التواریخ، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران، بابک.
- پیرزاده ابدال زاهدی، حسین، (۱۳۵۱)، سلسله النسب صفویه، تهران، چاپ جواد اقبال.
- سمیعا، میرزا، (۱۳۶۸)، تذکره الملوک، با تعلیقات مینوروسکی، به کوشش مسعود رجب‌نیا، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران.
- سید بنکدار، سید مسعود و وحید امامی جمعه، (۱۳۹۹)، وضعیت اشیاء و آثار متعلق به بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی از دوره صفویه تا پهلوی اول بر پایه اسناد، مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ، سال یازدهم، شماره ۴۴.

- سیوری، راجر، (۱۳۹۳)، ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران، نشر مرکز.
- شاملو، ولی قلی بن داوود قلی، (۱۳۷۴)، قصص الخاقانی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- شهابی، علی اکبر، (۱۳۴۳)، تاریخچه وقف در اسلام، تهران، وزارت فرهنگ.
- شیروانی، زین العابدین بن اسکندر، (بی‌تا)، بستان السیاحه، تهران، سنایی.
- عالم آرای صفوی، (۱۳۶۳)، به کوشش یدالله شکری، تهران، انتشارات اطلاعات.
- فلور، ویلم، (۱۳۹۰)، نظام قضایی عصر صفوی، ترجمه حسن زندیه، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- مستوفی، حمدالله، (۱۳۶۲)، تاریخ گزیده، به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران، امیرکبیر.
- مستوفی، محمدحسین، (۱۳۷۵)، زبدة التواریخ، تصحیح بهروز گودرزی، تهران، بنیاد موقوفات محمود افشار.
- منجم یزدی، ملا جلال الدین محمد، (۱۳۶۶)، تاریخ عباسی یا روزنامه ملا جلال، به کوشش سیف الله وحیدنیا، بی‌جا، وحید.
- میرخواند، امیرمحمود، (۱۳۷۲)، ایران در روزگار شاه اسماعیل و شاه طهماسب صفوی، تهران، بنیاد موقوفات افشار.
- نخجوانی، حسین، (۱۳۳۲)، فرمانی از فرامین دوره مغول، دانشکده ادبیات دانشگاه تبریز، دوره پنجم، شماره ۲۷.
- همدانی، رشیدالدین فضل الله، (۱۳۵۸)، سوانح الافکار رشیدی، به کوشش محمدتقی دانش پژوه، تهران، انتشارات کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی